

იგორ კეკელია
ისტორიის დოქტორი, ფოთის N15 საჯარო სკოლის პედაგოგი,
საქართველო, ფოთი,
igor.kekelia@gmail.com, 577 954 835

**იოჰან ჰაინრიხ ცედლერის ენციკლოპედიის ცნობები აფხაზეთის
ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმის შესახებ და
თანამედროვე ისტორიოგრაფია**

მოკლე შინაარსი

ცნობილი გერმანელი გამომცემლისა და წიგნებით მოვაჭრის – იოჰან ჰაინრიხ ცედლერის სახელს უკავშირდება ლაიფციგსა და ჰალეში პირველი სრულყოფილი გერმანულენოვანი ენციკლოპედიის 64 ტომად გამოცემა. მისი სახელწოდებაა „**დიდი უნივერსალური ლექსიკონი მეცნიერების და ხელოვნების ყველა დარგისათვის**“. მასში საქართველოს თემატიკისადმი მიძღვნილი 35 სტატიაა შესული. საქართველოს შესახებ ენციკლოპედიაში დაცული ინფორმაცია ქართველი მკვლევრებისა და საზოგადოების ფართო წრეებისათვის ხელმისაწვდომი გახადეს, გერმანული ენიდან თარგმნეს და სათანადო საკვლევე აპარატურითურთ გამოაქვეყნეს **თამაზ გოგოლაძემ** და **გოჩა საითიძემ** (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 535-569).

მთარგმნელთა შეფასებით, „იოჰან ჰაინრიხ ცედლერის უნივერსალური ლექსიკონი მსოფლიოს ერთ-ერთი პირველი ენციკლოპედია და, ამავე დროს, ყველა დროის ერთ-ერთი უდიდესი საგამომცემლო პროექტია, რომელიც მთლიანობაში 68 000 გვერდს და 290 000 სტატიას შეიცავს“ (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 535).

იოჰან ჰაინრიხ ცედლერი 1706 წლის 7 იანვარს დაიბადა პოლონეთის ქალაქ ვროცლავში (მისი გერმანული სახელწოდებაა რესლაუ). მამამისი იოჰანი მეწაღე იყო. საგამომცემლო საქმე ვროცლაველ წიგნებით მოვაჭრესთან – ჰანს ბრაზფოგელთან ბავშვობაში შეუხსწავლია. 1726 წლიდან ქალაქ ფრაიბურგში ცხოვრობდა, სადაც ცოლად შეირთო ადგილობრივი გამომცემლის, დავით რიხტერის და დოროთეა (1695-1755 წწ.). ამავე ქალაქში

ცოლისა და ცოლისძმის დახმარებით დააარსა საკუთარი გამომცემლობა და გამოსცა რამდენიმე წიგნი. 1727 წელს მეუღლესთან ერთად საცხოვრებლად გადავიდა ლაიფციგში, რაც მაშინდელი ევროპის ერთ-ერთ უმთავრეს საგამომცემლო ცენტრს წარმოადგენდა. აქაც ცედლერს საკუთარი გამომცემლობა და წიგნების მალაზია ჰქონდა. საგამომცემლო საქმეში მის პირველ სერიოზულ საქმედ შეიძლება ჩაითვალოს 1728 წელს მარტინ ლუთერის თხზულებათა თერთმეტტომეულის გამოცემა.

1730 წლის 26 მარტს ახალი საგამომცემლო პროექტის, პირველი გერმანული სასაუბრო ლექსიკონის შესახებ ცედლერის განცხადებამ მისივე ლაიფციგელი კონკურენტების პროტესტი გამოიწვია, რაც ქალაქ ჰალეში ცედლერის საცხოვრებლად გადასვლის მიზეზი გახდა. 1731 წლის 6 აპრილს ადგილობრივი უნივერსიტეტის კანცლერის – იოჰან პეტერ ფონ ლუდევიგის დახმარებით „გერმანელი ერის საღვთო რომის იმპერიის“ იმპერატორის, შემდგომში უნგრეთისა და ბოჰემიის მეფისა და ავსტრიის ერცჰერცოგის) – კარლ VI ჰაბსბურგისაგან (1685-1740 წწ.) უნივერსალური ლექსიკონის დაბეჭდვის ნებართვა მიიღო (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 536-537).

ცედლერი საგამომცემლო პროექტის დანიშნულებას გადმოგვცემს ენციკლოპედიის საკმაოდ ვრცელ სათაურში. გამომცემელი აღნიშნავს, რომ ენციკლოპედიაში შესულია ყველა სახის ინფორმაცია, რაც „აქამდე ადამიანის გონებას შეუქმნია და შეუსწორებია“. ენციკლოპედიაში შესულია დედამიწის გეოგრაფიულ-პოლიტიკური აღწერა, ასტრონომიული და ისტორიულ-გენეალოგიური ცნობები, ასევე სტატიები წეს-ჩვეულებების, ზღვაოსნობის, ნადირობის, თევზაობის, მადნის მოპოვების, მეღვინეობის, მიწათმოქმედების, მეცხოველეობის... შესახებ. ენციკლოპედიით მეტ-ნაკლებად სრული წარმოდგენა გვექმნება ეკლესიის ისტორიის, საეკლესიო პირთა, წმინდა მოწამეთა, სექტანტთა და მწვალებელთა შესახებ. მასში წარმოდგენილია ინფორმაციები გამოჩენილი სწავლულების, უნივერსიტეტების, აკადემიების, საზოგადოებებისა და მათი აღმოჩენების, აგრეთვე, მითოლოგიის, ნუმისმატიკის, ფილოსოფიის, მათემატიკის, მეცნიერებისა და ხელოვნების სხვადასხვა დარგის შესახებ და ა. შ. (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 537-538).

ცედლერი 45 წლის ასაკში, 1751 წელს, ლაიფციგში გარდაიცვალა. უნივერსალურ ლექსიკონში საქართველოს თემატიკაზე საკითხების დამუშავება-შესწავლა და სტატიების სახით შეტანა ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში დასავლეთი ევროპა გარკვეულ დაინტერესებას იჩენდა ჩვენი ქვეყნის მიმართ. ევროპელ მკვლევრებს გარკვეული წარმოდგენა ჰქონდათ საქართველოზე. „აღნიშნული თვალსაზრისით, მართლაც, საინტერესო სურათს ვიღებთ: ირკვევა, რომ ევროპელი მკვლევრებისთვის ცნობილი იყო ანტიკური ხანის ბერძენი და რომაელი ავტორების..., აგრეთვე რამდენიმე ბიზანტიელი ავტორის... თხზულებებში დაცული ცნობები საქართველოს შესახებ“ (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 538-539).

საკვანძო სიტყვები: მხარე, საზღვრები, ტოპონიმია, ჰიდრონიმია, ისტორიული გეოგრაფია, ლოკალიზაცია, დასახლებული პუნქტი, მდინარე.

Igor Kekelia

Doctor of History, teacher of Poti public school №15,

Poti, Georgia,

igor.kekelia@gmail.com, 577954835

**ENCYCLOPEDIA REFERENCES BY JOHANN ZEDLER ON THE
HISTORICAL GEOGRAPHY AND TOPONYMY AND
MODERN HISTORIOGRAPHY OF ABKHAZIA**

Abstract

The name of Johan Heinrich Zedler, a famous German publisher and bookseller, is connected with the creation of a German encyclopedia, the Grosses Universal-Lexicon (Great Universal Lexicon), the largest and most comprehensive German-language encyclopedia developed in the 18th century. Among its expansive content, 35 articles are distinctly devoted to the Georgian subject matter. This research highlights the significance of the Zedler Encyclopedia's content, particularly in relation to inquiries concerning the historical and geographical aspects of Abkhazia during the latter half of the 18th century. The information contained in the encyclopedia about Georgia was made available to Georgian researchers and

a wide part of public translated from German published by Tamaz Gogoladze and Gocha Saitidze. Zedler gives the purpose of the publishing project in a rather broad headline. The publisher notes that the encyclopedia contains all sorts of information that the human mind has ever produced and modified.

Zedler's extensive references shed light on the toponyms and hydronyms that resonate within the borders of contemporary Abkhazia, encompassing notable names such as Enguri, Ekhalisi, Kodori, and Mokvistskali. Particularly intriguing is Zedler's documentation concerning the „Great Wall of Abkhazia“. This study delves into the multifaceted realms of historical geography and toponymy within Abkhazia, scrutinizing them through the lens of modern historiography.

კვლევის მიზანი. ნაშრომში ყურადღებას მივაპყრობთ ცედლერის ენციკლოპედიაში აფხაზეთის საისტორიო გეოგრაფიისა და ტოპონიმების შესახებ შესულ ცნობებზე. აღნიშნულ საკითხს განვიხილავთ თანამედროვე ისტორიოგრაფიის ჭრილში.

მსჯელობა. აფხაზეთის სამთავროსადმი მიძღვნილი სტატიის მცირე მოცულობა, ცედლერის ქართულ ენაზე მთარგმნელთა მართებული აზრით, „დამოკიდებული იყო არა იმდენად დასამუშავებელი საკითხის მნიშვნელობაზე, არამედ იმაზე, თუ რა რაოდენობის ფაქტობრივ მასალას ფლობდნენ ავტორები ამა თუ იმ სტატიის დაწერისას“ (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 539).

აფხაზეთის მხარის საზღვრებს ცედლერი ასე წარმოგვიდგენს: „აფხაზეთი (Abascie, Avogasie, Abassa, Abascia, Abasgia) მხარე საქართველოში, აზიაში, მდებარეობს სამეგრელოს, ჩერქეზეთსა და შავ ზღვას შორის, ქვეყანას მხოლოდ რამდენიმე დასახლებული პუნქტი აქვს. მცხოვრებლები, რომლებსაც აბაზებს ან აფხაზებს უწოდებენ, ღონიერები და მოხერხებულები არიან, რის გამოც თურქებს სიამოვნებით ჰყავთ მონებად. ზოგი გეოგრაფი ამ **Abascie**-ს და **Avogasie**-ს ერთ და იმავე პროვინციად მიიჩნევს; ზოგიერთები კი მათ განასხვავებენ და **Abascie**-ს საქართველოს აღმოსავლეთში, **Avogasie**-ს კი დასავლეთში უჩენენ ადგილს“ (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 542).

აფხაზეთის საზღვრების დასადგენად საყურადღებოა სამეგრელოს მხარის საზღვრებზე ცედლერის საენციკლოპედიო სტატიებში მოცემული მსჯელობაც.

სამეგრელო (Mingrelien, Mengrelien, Mengrellie, Mingrelia), საენციკლოპედიო სტატიის მიხედვით, მხარეა საქართველოში, რასაც ამჟამად **ოდიში** ჰქვია, ძველად კი **კოლხეთს** უწოდებდნენ. აღმოსავლეთით გურჯისტანი საზღვრავს, დასავლეთით – შავი ზღვა, ჩრდილოეთით – აფხაზეთი, სამხრეთით – ოსმალეთი. სამეგრელო მდებარეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთით, კავკასიის მთიანეთის მახლობლად. იგი სამ პროვინციას – იმერეთს, გურიასა და **სადადიანოს**, ანუ საკუთრივ **სამეგრელოს** აერთიანებს. პირველი სამეგრელოს აღმოსავლეთით მდებარეობს, მეორე – სამხრეთით, მესამე კი – ჩრდილოეთით (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 551)¹.

სტატიაში ოდიშის სამთავროს ჩრდილოეთის საზღვრად აფხაზეთის მიჩნევა არასწორია: აფხაზეთის სამთავრო ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობდა, ხოლო ჩრდილოეთით ოდიშს სვანეთი ესაზღვრებოდა. თვით აფხაზეთისადმი მიძღვნილ მცირე სტატიაში აღნიშნულია, რომ მხარე ამ სახელწოდებით (Abascia, Avogasie, Abassa, Abasgia) სამეგრელოს, ჩერქეზეთსა და შავ ზღვას შორის მდებარეობს და ქვეყანას მხოლოდ რამდენიმე დასახლებული პუნქტი გააჩნია (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 542).

სტატიის ავტორის ცნობა, რომ სამეგრელო სამი პროვინციისგან შედგება, როგორც მთარგმნელთა კომენტარში სამართლიანადაა მითითებული, შეცდომაა – იმერეთი და გურია სამეგრე-

¹ სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული სახელწოდება იყო „კოლხიდა“, ხოლო „კოლხი“ შავიზღვისპირეთში მცხოვრები ქართველების საერთო სახელი იყო. ძვ. წ. VIII ს-ის ურარტულ წყაროებში მოიხსენიება „კოლხა“. ძვ. წ. VIII ს-იდან არსებულ კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე ახ. წ. II ს-იდან აღმოცენდა ეგრისის სამეფო. ვახუშტი ბატონიშვილთან ქორონიმი მხოლოდ ერთხელ არის დასახელებული: ქალაქ ეგრისს „სწერენ ეგროპელნი კოლხიდად, სადიდამ იაზონ წარილო ოქროს რუნი, ანუ საწმისი“. იხ. ბატონიშვილი ვახუშტი, IV, 1973. ევროპულ წყაროებში მოიხსენიება „კოლხიდა“. არქანჯელო ლამბერტი წერს: „ძველი პოეტებისაგან ფრიად სახელგანთქმული კოლხიდა არის აზიის ის ნაწილი, რომელიც მდებარეობს შავი ზღვის უკიდურეს ნაპირზე და რომელსაც მკვიდრნი უწოდებენ ოდიშს და სხვები სამეგრელოს“. იხ. ლამბერტი, 2011: 101

ლოს, ანუ სადადიანოს პროვინციებს კი არ წარმოადგენდა, არამედ დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულები იყო. იმერეთი სამეფოს, ხოლო გურია სამთავროს წარმოადგენდა (გოგოლაძე, საითიმე, 14, 2011: 566).

აფხაზეთი საქართველოს უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთი პროვინციის სახელწოდებაა. თანამედროვე აფხაზეთს სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით შავი ზღვა აკრავს; აღმოსავლეთით საზღვარი სვანეთ-აფხაზეთის ქედს და მდ. ენგურის ქვემო დინებას გასდევს, ჩრდილო-დასავლეთისა – მდ. ფსოუს, ხოლო ჩრდილოეთისა – კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის თხემს.

ისტორიულ წარსულში **აფხაზეთს**, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინს, სამი მნიშვნელობა ჰქონდა: 1. აფხაზეთი აღნიშნავდა ამჟამინდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ნაწილს, ანუ საკუთრივ აფხაზეთს – საქართველოს ისტორიულ პროვინციას, ხოლო ეთნონიმი „აფხაზი“, „აფხაზები“ – ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებ ხალხს; ამ მნიშვნელობით გვხვდება ეს ტერმინები უცნობი ავტორის თხზულებაში – „წამება და ლუაწლი წმინდათა და დიდებულთა მოწამეთა დავით და კონსტანტინესი“ („...რამეთუ იყო ზანაკი მათი (არაბთა – ი. კ.) ცხენისწყლითგან ვიდრე აფხაზეთამდე და გამოიხუნა ციხენი და ქალაქნი და აღაოხრნა და უვალ და უკაცურ ყო ქუეყანა მეგრელთა და აფხაზთა“), სტეფანე მტბევარის „გობრონის წამებაში“, ექვთიმე ათონელის მიერ თარგმნილ იოანე მოციქულის მოგზაურობის აღწერაში, ეფრემ მცირის „მოქცევაში“, ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის მატიანეებში, უცნობი ავტორის „მატიანე ქართლისაში“ და სხვ.; 2. „აფხაზეთი“ წარმოადგენდა მთელი დასავლეთ საქართველოს სახელწოდებას. აფხაზთა მთავარ ლეონ II-ის მიერ ამ რეგიონის გაერთიანებიდან; მეორე, ანუ მთელი დასავლეთ საქართველოსა და ამ ტერიტორიის ყველა მკვიდრის მნიშვნელობით აფხაზეთსა და აფხაზს ხმარობენ იოანე საბანისძე („აბოს წამება“), გიორგი მერჩულე („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“) და ა. შ. ამ თხზულებებში აღწერილი ამბების ქრონოლოგიური ჩარჩო მოიცავს პერიოდს VIII ს-ის 80-90-იანი წლებიდან XI ს-ის დასაწყისამდე (ლორთქიფანიძე, 1990: 9-10; გამყრელიძე, 1993: 588-589; გვანცელაძე, 1993: 572-573); 3. მესამე ეტაპზე „აფხაზეთისა“ და „აფხაზის“ მნიშვნელობის ქვეშ თითქმის მთელი საქართველო და მისი ნებისმიერი მკვიდრი იგულისხმება, უმთავრესად უცხოურ –

არაბულ, სპარსულ, სომხურ და ბერძნულ წერილობით წყაროებში. ასეთი ვითარებაა ბაგრატ III-ის მიერ საქართველოს გაერთიანებიდან, ანუ XI ს-ის დასაწყისიდან, ვიდრე ერთიანი საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცებამდე (გვანცელაძე, 1993: 573).

XV-XVI საუკუნეებიდან მოყოლებული დღემდე ქორონიმ „აფხაზეთისა“ და ეთნონიმ „აფხაზის“ ქვეშ თავდაპირველი მნიშვნელობა – ამჟამინდელი აფხაზეთის ტერიტორიის ნაწილი და ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები ის ხალხი მოიაზრება, რომლებიც ამჟამად აფსუებად იწოდებიან (იქვე: 574; გამყრელიძე, 1993: 590).

თავდაპირველი აფხაზეთი (აბაზგია), რაც ლაზიკის (ეგრისის) სამეფოსადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ ორ მცირე სამთავროს აერთიანებდა (ცენტრები: ბიჭვინთასა და ანაკოფიაში), მოიცავდა ტერიტორიას ჩრდილო-დასავლეთით მდ. აბასკოსსა (მდ. ბზიფი, ფსოუ ან მზიმთა) და სამხრეთ-აღმოსავლეთით – ცხუმსა და ანაკოფიას შორის.

VII ს-ის დასაწყისში აფხაზეთმა აფშილეთის ნაწილის მიერთებაც შეძლო კელასურამდე და ამ სახით ბიზანტიის გავლენის ქვეშ მოექცა. VII-VIII სს-ში ეგრისის სამეფოს დასუსტების პერიოდში გამლიერებულმა აბაზგიის სამთავრომ თავის ტერიტორიულ სივრცეში გააერთიანა აბაზგები, აფშილები, სანიგები და მისიმიელები. ტომთა ეს ერთობლიობა ქართულ წყაროებში **აფხაზებად** იწოდება, ხოლო აბაზგიის მთავარი – აფხაზთა მთავრად ან **ერისთავად** (ლორთქიფანიძე, „საქართველო“, I, 1997: 255).

VIII ს-ის II ნახევრის ბოლოს აფხაზთა მთავარმა ლეონ I-მა თავისი ნათესავის (პაპა დედის მხრიდან), ხაზართა ხაკანის დახმარებით შეძლო დასუსტებული ბიზანტიის იმპერიის ვასალობისგან თავის განთავისუფლება. ნიკოფსიიდან სამხრეთით – ჭოროხის ხეობამდე, ხოლო აღმოსავლეთით ლიხის მთამდე – მთელი დასავლეთი საქართველო (ეგრის-აფხაზეთი) ერთ ტერიტორიულ სივრცეში მოექცა. შეიქმნა ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო „აფხაზთა სამეფოს“ სახელწოდებით. ლეონ I-ის ძმისშვილმა ლეონ II-მ „აფხაზთა მეფის“ ტიტული მიიღო. სამეფოს ცენტრი ქუთაისი გახდა. ამ სახით იარსება მან VIII ს-ის 70-იანი წლების ბოლომდე. ისტორიული წყაროებიდან ირკვევა, რომ ამ დასავლურ-ქართული სამეფოს ტერიტორიაზე შექმნილი 8 საერისთავოდან

ორი შეიქმნა უშუალოდ აფხაზეთის ძველი ბიზანტიური საერის-
თავოს ფარგლებში. ესენია საკუთრივ აფხაზეთის საერისთავო,
რამაც საზღვარი გაიფართოვა ჩრდილო-დასავლეთისკენ, ციხე-
ქალაქ ნიკოფსისამდე (ნიკოფსია), და ცხუმის საერისთავო, რამაც
მთელი ძველი აფშილეთი მოიცვა (მუსხელიშვილი, „საქართველო“,
I, 1997: 250). მოგვიანებით, XII ს-ში ეს ტერიტორია ცხუმის საერის-
თავოს ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა. მის სათავეში
იდგა შერვაშიძეთა ფეოდალური გვარის წარმომადგენელი.
აღნიშნული ადმინისტრაციული ერთეულის აღმოსავლეთი ნაწი-
ლი, ანუ VIII-X სს-ში „ცხუმის საერისთავოდ“ წოდებული ტერიტო-
რია ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ (XV ს-ის მიწურული)
ოდიშის (სამეგრელოს) ერისთავთერისთავებმა შეიერთეს, ხოლო
აფხაზეთის ერისთავები – შარვაშიძენი ოდიშის მთავრის ქვეშევრ-
დომები გახდნენ (იქვე).

ნიკო მარისა და სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ ერთმანეთისაგან
დამოუკიდებლად მიღებული მოსაზრებით, ქართული **აბხაზ-**
ბერძნული **აბასგ-** ფუძეებისათვის ამოსავალი უნდა იყოს **აბაზხ-**
(კახაძე, 1993: 551-556). ო. კახაძე არც იმ შესაძლებლობას გამორიც-
ხავს, რომ ამ სიტყვის მეგრული ფორმა აბხაზა (-აფხაზა) და ამ
უკანასკნელის გამარტივებული სახე – ქართული აბხაზ-ი, მიგვე-
ლო მეტათეზისის (ბგერათა გადაადგილების) გზით, **აბზაზა** ფორმი-
საგან, რაც უახლოვდება ნ. მარისა და ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ძირი-
თადად ბერძნული ფორმის მეშვეობით აღდგენილ **აბაზხ** ფორმას:
აბზაზა/აბაზხა ← აბაზაზა (იქვე: 556). მკვლევარი აბაზაზა ფორმას
ფუძითაც და -ზა ფორმანტიც ადილევურ (ჩერქეზულ)-ყაზარ-
დოულ ენობრივ სამყაროს უკავშირებს (იქვე: 561). აბხაზ-/აბხაზა (←
აბზაზა ← აბაზაზ) ფუძეთა ანალიზის საფუძველზე მკვლევარი
დაასკვნის, რომ ეს ეთნონიმი ქართველებს ადილელთაგან (ჩერ-
ქეზთაგან) უნდა ესესხებინათ, რასაც ეთნონიმის ხ ელემენტი მოწ-
მოზს, და იმთავითვე გულისხმობდა ადილელელებს, კერძოდ, აბაძა-
ხებს და, შესაძლებელია, მათ მეზობელ აბაზა ტომს (იქვე: 562).

აფხაზ-/აბაზგ- და **აბაზა/აფსლა** ეთნონიმთა ისტორიულ-ეტიმო-
ლოგიური ძიებანი მოცემულია აკად. თამაზ გამყრელიძის ნარ-
კვევში. მისი დაკვირვებით, ახ. წ. I-II საუკუნეებიდან ბერძნულ წყა-
როებში ერთმანეთის მეზობლად მოხსენიებულ ქვეყნებს – **აფსილია-**
სა და **აბაზგიას** შუა საუკუნეების ქართული წყაროების („ქართლის

ცხოვრება“) აფშილეთი და აფხაზეთი შეესატყვისება (გამყრელიძე, 1993: 581). ბერძნულ-ქართული წყაროების აფსილ-/აფშილეს თ. გამყრელიძე თანამედროვე აფსუა/აფხაზეტთან გენეტიკურად და ენობრივად დაკავშირებულ ეთნოსად და მათ შესაძლო წინაპრად მიიჩნევს, ხოლო აფხაზ-/აბაზგ- ეთნონიმის ქვეშ, ახ. წ. I ს-ში შავიზღვისპირეთში არსებული ეთნოკულტურული ვითარების გა-თვალისწინებით, ისტორიულ-გენეტიკური თვალსაზრისით დასავ-ლურ-ქართველური წარმომავლობის იმ ტომებს მოიაზრებს, „რომ-ლებიც ძველ კოლხეთში მობინადრე სვანური და მეგრულ-ლაზური ტომების ახლო მონათესავე უნდა ყოფილიყვნენ“ (იქვე: 587).

ვახუშტი ბატონიშვილი ანაკოფიის დასავლეთით, უფრო ზუსტად, ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე აფხაზეთის უწინდელ სახელწოდებად ეგრისს მიიჩნევდა: „ხოლო ანაკოფიის დასავლეთი არს აფხაზეთი, პირველად წოდებული ეგრეთვე ეგრისი, რამეთუ ვინაითგან წილი ეგროსისა არს ზღუამდე, მის გამო ეწოდა ეგრივე“ (ვახუშტი, IV, 1973: 784). მაშასადამე, დიდი მეცნიერის აზრით, საკუთრივ აფხაზეთის ტერიტორია ეგროსიანთა კუთვნილებას წარმოადგენდა; ხოლო მას შემდეგ, რაც ეს ტერიტორია „დაიპყრეს რა ბერძენთა, მათ უწოდეს აბასა, ხოლო ქართველთა აფხაზეთი. გარნა უმეტეს საგონებელი არს, ძეთაგან ანუ ძის ძეთაგან ეგროსი-სათა ეწოდა სახელი ესე“ (იქვე).

„წილი ეგროსისა“ გულისხმობს მთელ აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთს, ანუ იმ ტერიტორიას, რაც ქართველთა ლეგენდარულმა ეთნარქმა ეგროსმა თარგამოსისგან მიიღო. ლეონტი მრო-ველის აზრით, რასაც ვახუშტი ბატონიშვილიც იზიარებს, ესაა „ქუეყანა ზღუის ყურისა“, მოქცეული შემდეგ საზღვრებში: „აღმო-სავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვან ლიხი; დასავლით ზღუა; [ჩრდილოთ] მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწუთების წუერი კავკასისა“ („ქ. ცხ.“, I, 1955: 5).

საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ თეიმურაზ ბატონიშვილი ემყარება ვახუშტის ვერსიას, ისტორიული რეალობის შემცველ ლეგენდას ეგროსისა და მისი შთამომავლების შესახებ (ვახუშტი, IV, 1973: 63), რის საფუძველზეც აფხაზეთს ქვემო ივერიად მიიჩ-ნევდა, „რომელსაცა ეგრისი სახელსმევს“, ხოლო ეთნონიმ „აფხაზს“ ეგროსის შთამომავლის, გმირისა და აფხაზეთის პირველი მეფის აფხაზოსის სახელს უკავშირებდა (ბატონიშვილი, 1848: 56).

ქ. ლომთათიძის აზრით, უბიხურში „აფხაზის“ შესატყვისია **აზელა**. მკვლევარს ეძნელება ამ ფუძის დაშორება ადიღელთა „ადგლა“, და მეორე მხრივ, **აბაზა/აბაზგ**-სა, რაც აფხაზურ ტომს მიემართება, და ადიღელ ტომთა **აბაძეხ/აბძახ/აბზახ/აბასხ** და **აფხაზ** სახელწოდებათა ერთმანეთისაგან დაშორება (ლომთათიძე, ეძ, VI, 1997: 124).

მკვლევრის დაკვირვებით, **აფშილ/აფსილ**, **აფსარ** და **აფსუა** ერთი და იმავე ხალხის აღმნიშვნელი, საერთო ძირის შემცველი, სახელებია, თუმცა გასარკვევია სხვაობები მათ შორის როგორც ძირეული, ისე აფიქსისეული ვარიანტების მიხედვით. **აფს-უა** (ბზიფ. **აფს'უა**) აფხაზურია და „აფხაზ ადამიანს“ ნიშნავს. **აფშილ** ფუძის **შ** შიშინა სახეობა ამ ეთნონიმის სხვა ენაზე გარდაქმნილ აკუსტიკურ ვარიანტს წარმოადგენს. „მაშასადამე, – დაასკვნის ქ. ლომთათიძე, – **აფშილ** სახელწოდებაში ამოსავალი სისინ-შიშინა ს'-ს ადგილას **შ**-ს გამოყენება ამ ენის წარმომადგენლის საქმეა, ვინც ეს ფუძე აწარმოვა. ბუნებრივია, სხვა ენობრივ გარემოში სწორედ ქართული გარემო ვივარაუდოთ“ (იქვე: 125-126). მკვლევრის დაკვირვებით, ქართულად გაფორმებული სახელწოდება **აფშილები/აფშილი** იმ აფხაზებს მიემართება, რომელთა ენაშიც იყო სისინ-შიშინა ს', ე. ი. **დასავლეთის (ბზიფური) შტოს აფხაზებს**. რაც შეეხება **აფსილ** სახეობას, უნდა ვიფიქროთ, რომ ესაა ქართული **აფშილ**-ის ბერძნულად გადაღებული ვარიანტი (ბერძნული **შ** ფონემის უქონლობის გამო). **აფსარ**- ეთნონიმის ამოსავალში უნდა ვიგულისხმოთ **აღმოსავლური**, ე. წ. **აბჟურის, აფხაზური ტომები**, რომელთაც სათანადო სისინ-შიშინა ბგერა არ გააჩნიათ. სწორედ აბჟური კილოს სისინ-შიშინა ს' სპირანტი იძლევა **ს**-ს **აფსარ**- ფუძეში. საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ, თუკი **აფშილ** დასავლურ-აფხაზურზე (ბზიფური შტო) დაფუძნებული და ქართულად გაფორმებული სახელწოდებაა, **აფსარ**-თან მიმართებაში საპირისპირო მოვლენასთან გვაქვს საქმე: აღმოსავლურ-აფხაზურ ტომთა ენობრივი სპეციფიკის, ანუ აბჟურის საფუძველზე წარმოქმნილი **აფს-არ-ი** ზანური (მეგრული) სადაურობის მაწარმოებელი **-არ** სუფიქსით არის გაფორმებული (შდრ. ჭყონდიდ-არ-ი) (იქვე: 126-127).

უზუსტობას შეიცავს ვახუშტის ცნობა იმის შესახებ, რომ თითქოს ბერძენთა მიერ აფხაზეთის ტერიტორიის დაპყრობის

შემდეგ ეწოდა ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულს ბერძნული სახელწოდება „აბასა“. საქმე ისაა, რომ ძველ ბერძნულში „აფხაზეთის“ აღმნიშვნელად დამოწმებულია **აბასკოი** ფორმა და მისი ვარიანტები: **აბასგოი** და **აბასხოი**. ამასთანავე, ფიქრობენ, რომ ძველბერძნული ფორმის ამოსავალია აფხაზურ-აბაზურ ტომთა ერთობის თავდაპირველი ზოგადი სახელიდან – **აა-აბაზა – აბაზა** ფორმიდან მომდინარე **აბაჟა**, რაც ახ. წელთაღრიცხვის დასაწყისის ახლო ხანებში უნდა გამხდარიყო ძველბერძნული **აბასკოი** ფორმის საფუძველი (გვანცელაძე, 1993: 581-590; მისივე, 1998: 38-39). თ. გვანცელაძე ვარაუდობს, რომ აფხაზურ-აბაზურ ტომთა ერთობის თავდაპირველი სახელი აფხაზურ-აბაზურ და ჩერქეზულ ენებზე უნდა ყოფილიყო **აა-აბაზა – აბაზა**, ამოსავალი ფორმით – ***აა-ფასა**. ამ უკანასკნელისგან **-ჟა** სუფიქსითაა ნაწარმოები **აფსჟა** /- ***აა-ფასჟა** (გვანცელაძე, 1998: 38-39). ამასთანავე, მისი დაკვირვებით, **აფხაზ-** ფუძე უნდა მომდინარეობდეს ჩერქეზული **აბაზა ხა** კომპოზიტისგან. **ხა** ჩერქეზულში ნიშნავს „ქვემოურს, ქვემოთას“. მაშასადამე, **აბაზა ხა** „ქვემოური აბაზა“. **აფხაზ-** ფუძის წარმოქმნის გზა, თ. გვანცელაძის აზრით, შემდეგია: ჩერქეზ. **აბაზა-ხა/აბაზახა – მიერ. აბაზაზა** → ქართ. **აფხაზი** (იქვე: 38).

აფხაზი ენათმეცნიერის – ვ. კვარჭიას მსჯელობა ეთნონიმ „აბაზას“ შესახებ ასეთია: «**Абаза** – этнопоним, использовавшийся в прошлом многими народами для обозначения Абхазии, абхазов и абазин. В турецком языке он бытует и сегодня в таком же значении. Названия Абаза, абхазское – Аҭсны, грузинское – Аҭхазети, русское Абхазия являются синонимами. В источниках и на географических картах они встречаются отдельно или вместе. Так, на карте Ламберти написано: «Абасса или Абхазия», а на карте Рейнеке (1802 г.) – «Абаза-Аҭсне».

Абхазы (в том числе и абазини) именуется в источниках также по-разному: абаза, аҭсуа (самоназвание), у грузин аҭхაзи, в мегр. аҭхаза, в русском – обезы, абаза, абазини, абхазы. Услар писал, что абаза и аҭсуа имеют общее происхождение. Н. Я. Марр связал с ними и грузинское аҭхаз, абхаз. Но есть ученые, которые форму аҭсуа рассматривают отдельно. Как отмечает Д. И. Гулия, некоторые аҭсуа (аҭსуа) переводят как «люди души», а Аҭсны-как «страна души». Сам Д. Гулия возводит аҭсуа к абасуа и переводит как «люди из Абиссинии» (Гулия, с. 94-95). Ш. Д. Инал-ипа дает три объяснения термина аҭсуа: аҭсы-уа (аҭсуа) – «люди души», «люди (племени)»

апсов», или же, аҕса-уа от аҕса (сосна) + уа «люди» (Инал-ипа. Вопросы, с. 355, 368). В одной из своих статей мною высказано мнение, что в этнониме «аҕсуа» возможно имеем основу ҕс«вода» + уа «люди», отсюда аҕсуаа букв, «люди воды», т. е. «люди, живущие у воды (моря)». (См.: Кварчия В., 1973, №11, С. 91-95). Однако, Услар прав, термин абаза и аҕсуа имеют общее происхождение, поэтому неверно рассматривать их отдельно. Все исследователи в самоназвании абхазов аҕсуа без сомнения выделяют элемент уа «люди», срав. ақырт-уа «грузин», агыр-уа «мегрел», ашәаны-уа «сван», асаз-уа «садз», ашә-уа «абазин», а-уа-ҕс «осетин» и т. д. Основа аҕс, как указывал Услар, увязывается с корнем этнонима абаза. От них не отделимы основы наименований древнеабхазских племен аҕс-ил, абас-к или абаз-х, абаз-г. Х. С. Бгажба пишет: «Абазги и апсилы являются ближайшими родственными этническими образованиями, о чем указывают и их самоназвания, восходящие к одному и тому же корню, представленному различными фонетическими вариантами: ps//ps' (Как мне представляется, все эти формы восходят к абхазо-адыгскому а-быз «язык». Отсюда абаз-а или абыз-а, букв, «язык люди», т. е. «одноязычные» – от абыз «язык» + а – показатель множественности класса людей. То же самое означает его более поздняя форма абз-уа > аҕс-уа из абыз «язык» + уа «люди». Из основы абыз «язык» происходит абхазское слово абызшә «язык (разговорный)». Среди имен народов мира известны немало этнонимов, означающих «человек», «люди», «понимающие», «говорящие». Как отмечает В. А. Никонов, носители одного языка, понимая друг друга, называли себя «говорящие», в отличие от всех других, языка которых не понимали (Никонов В. Этнонимы. М. 1970. А. С. 16). У абхазов и абазин и сегодня можно услышать выражение ҳабзуаа – букв, «нашего языка люди».

Одного происхождения не только основы абаз, абас, аҕс, но и окончания этнонимов аҕс-уа, абас-к или абаз-х, абаз-г, а также кол-х, бру-х, зи-х, сани-к//сани-г древнегреческих источников. Похоже, что варьирующий суффиксальный элемент у (ғәы), г, гу (базгун) к, х древних записей восходит к абхазо-адыгскому гортанному ғәы «человек», «люди». Известно, что в абхазском языке ғәы, ыы перешли в аа, ыы, у (см. Амичба С. А., Гублия Р К. Абхазский язык. – Сухуми, 1984 – На абх. яз., С. 46). Основа ғәы имеется в убыхском слове ҕыҕәса «человек», она же в форме уы присутствует в адыгском термине шыуы «всадник» (Шагиров, Этимологический словарь... А.-Н. М. 1977. С. 22).

Таким образом, мы считаем, что абаза является древним автономом и связано с абхазо-адыгской языковой средой. От него же производны варианты абазг, абаск, абазх, аҕсил, аҕсуа. От этнонима

აბაზა происходит название страны, территории Абаза, Абазия (Кварчия, 2006: 63-64).

აფხაზა//აფხაზი ეთნონიმის ადიღეურიდან (***აზაზხ, აზაზახა**) მომდინარეობის შესახებ გამოთქმულ თვალსაზრისს არ იზიარებენ ა. ლომთაძე და რ. შეროზია, ვინაიდან, მათი აზრით, აუხსნელი რჩება **ხ (ხა)** ელემენტის რაობისა და მეტათეზისის საფუძველი. **აფხაზა** ეთნონიმის ადიღეურიდან შეთვისების შემთხვევაში იგი ჯერ დასავლურ-ქართველურ არეალში უნდა შემოსულიყო და შემდეგ გავრცელებულიყო საერთო-ქართველურში. თუ ქართველურ სალიტერატურო ენაში **ხ** ელემენტის მეტათეზისს დავუშვებთ, მეგრულ-ლაზურს ამოსავალი ფუძე თუ არა, მასთან მიახლოებული ვარიანტი მაინც უნდა შემოენახა. ყოველ შემთხვევაში ადიღეურ ურედუქციო ფორმებში არა გვაქვს მეგრულ-ლაზურისათვის არაკანონიკური თანხმოვანთიმედევრობები, რომ მეტათეზისის გზით დაძლეულიყო იგი (ლომთაძე, შეროზია, „მახარია“, №12, 2003: 14; მსჯელობისათვის იხ. აგრეთვე ლომთაძე, შეროზია, ქუთაისური საუბრები, IX, 2002: 45-47). საისტორიო და საენათმეცნიერო ლიტერატურის ანალიზის საფუძველზე ავტორები იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ **აფხაზა//აფხაზი** ეთნონიმი უნდა მომდინარეობდეს სვანური გენეტიური მსაზღვრელ-საზღვრულიდან ***აფხაშ ზანი** – „მთის ზანი, მეგრელი“. კომპოზიტად ქცევის გზაზე, მკვლევართა აზრით, ეთნონიმ **აფხაზას** პირველ კომპონენტში დაკარგულა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი, ხოლო მეორე ნაწილში ბოლოკიდური **ნ**, რამაც მოგვცა **აფხაზა** და არა **აზხაზა** ფორმა. მსგავსი ფონეტიკური ცვლილებები დამახასიათებელია სვანური ტოპონიმებისათვის: ორკომპონენტიან სახელებში ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი ვერ ძლებს და იკარგება. მაგალითად, არჩილამ ლაკრავი, შდრ. არჩილა მურყვამ, არჩილი მოლ, არჩილი ნაკარ... ამასთანავე, თვით **აფხაზა** ტერმინი სვანეთის ტოპონიმიაში წარმოდგენილია რედუცირებული ფორმით: **აფხზარე ნენზილდარ, აფხზარ ნაშდუხ გორაგ...** ა. ლომთაძე და რ. შეროზია შესაძლებლად მიიჩნევენ ეთნონიმის პირველი კომპონენტის – **აფხას** დაკავშირებას მეგრულში დადასტურებულ **აფხა** სიტყვასთან, რაც ზურგს, ბეჭს აღნიშნავს, თუმცა იქვე შენიშნავენ: **აფხაზა** ტერმინის ამგვარ ახსნას დაბრკოლებებიც ახლავს, მაგრამ მას არსებობის უფლება აქვს და შესაძლებელია კვლევა-ძიების ამ მიმართულებით

წარმართვაც (იქვე). შდრ.: ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში“ მოცემულია აფხა სიტყვის ორი მნიშვნელობა: 1. აფხა (აფხას) ბეჭი; მხარი. აფხაქ გაიწუოლგ ოზრის: მ. ხუბ., გვ. 27 – ბეჭი გაუვარდა ორბს. განიშ აფხა, გურ დო ჩონჩხი: ქს, I, 303- ხბოს ბეჭი, გული და ღვიძლი. აფხაშ დუდი ბეჭის ძვლის კაკნატელა, ხრტილოვანი და-ბოლოება; 2. აფხა/აფხვა (აფხას/აფხვას) ბეჭი; საქსოვი დაზგის ნაწილი (სავარცხელი). ოშუალს (მაფის) დობრშუნდით, ქამშურღვანდით დიორღე ზინგის დო უკული აფხას – საქსოვს (მაფს) დავქსელავდით, გავუყრიდით ჯერ ზინგში და მერე აფხაში (ბეჭში). (შდრ. მასალები, ტ. II, ნაწ. II, გვ. 217)“ (იხ. ქაჯაია, I, 2001: 200).

ვახუშტი ბატონიშვილი აფხაზეთს შემდეგ საზღვრებში გადმოგვეცემს: „ხოლო საზღვარი აფხაზეთისა არს: აღმოსავლით ანაკოფიის დასავლეთით მცირე მთა, კავკასიიდან ჩამოსული ზღუამდე; დასავლით ზღუა და კაპკეტის მდინარე. არამედ სხუანი მზღვრიან ჯიქეთის დასავლეთის ზღუამდე; ჩდილოთ მზღვრის მთა კავკასი, სამჯრით ზღუა შავი. სიგრძე ამისი არს ანაკოფიიდან კაპკეტის მდინარემდე ანუ ზღუამდე; განი ზღვადამ კავკასის თხემამდე“ (ვახუშტი, IV, 1973: 784).

ციტირებული ცნობიდან ირკვევა, რომ აფხაზეთის ჩრდილოეთი საზღვარი კავკასიონის მთავარ ქედამდე ვრცელდებოდა, ხოლო დასავლეთით (დავაზუსტოთ: ჩრდილო-დასავლეთით) – მდ. კაპკეტამდე („კაპკეტის მდინარე“). ვახუშტი წერს: „ამის ბიჭვინტის დასავლით დის კაპკეტის მდინარე“ (იქვე: 785).

მის მიერვე 1735 წელს შედგენილ რუკაზე კაპკეტის წყალი ბიჭვინტის დასავლეთითაა დატანილი. ბიჭვინტის ჩრდილო-დასავლეთით, 7 კმ-ის დაშორებით, შავ ზღვას უერთდება მდ. ბზიფი. აღნიშნული მანძილისა და იმ ვითარების გათვალისწინებით, რომ თანამედროვე რუკებზე ბიჭვინტის ჩრდილო-დასავლეთით კაპკეტის წყალს არსად არ ვხვდებით, მიჩნეულია, რომ ისტორიული წყაროების „კაპოეტი“ და ვახუშტისეული „კაპკეტის მდინარე“ ამჟამინდელი მდ. ბზიფი უნდა იყოს. ამას მოწმობს სხვა წყაროების ჩვენებაც; კერძოდ, ფეოდალური საქართველოს ისტორიის სანდო პირველწყაროდ მიჩნეულ 1737 წლის ლიხთ-იმერეთის რუკაზე აფხაზეთის ჩრდილოეთ საზღვარზე აწერია: „იალბუზის მთა აქ დასწყდება“; „აქეთ ჯიქეთი“; „აწ ამას აქეთ ყაბართო“; დასავლეთით კი საზღვარი კაპოეტის წყალზე გადის (ბურჯანაძე, I, 1959: 192).

ვახუშტი ოდიშის საზღვრებზე მსჯელობისას აღნიშნავს: „სა-ზღვარი ოდიშისა არს... დასავლით ზღუა შავივე და კუალად ანაკოფიის მცირე მთა, კავკასიდან ჩამოსული სამხრით ზღუამდე; ჩდილოთ კავკასის მთა. ხოლო ცხენისწყლის დასავლეთის კერძო... ოდიშისა არს...“ (ვახუშტი, IV, 1973: 776). საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ისტორიკოსი მიზნად ისახავდა ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგდროინდელი ოდიშ-აფხაზეთის პოლიტიკური რეალობის აღდგენა-გადმოცემას. მაშასადამე, ისტორიკოს თ. ბერაძის აზრით, ვახუშტი ძირითადად სწორად იძლევა ოდიშის სამთავროს საზღვრებს XV ს-ის მეორე ნახევრისათვის (ბერაძე, 1967: 251; მისივე, სიგკ, IV, 1971: 54).

XVII ს-ის პირველი ნახევრის ოდიშის სამთავროს საზღვრებზე როგორც ქართულ, ისე უცხოურ წერილობით წყაროებში, შედარებით მეტი ცნობები მოგვეპოვება და ამით ადვილდება საზღვრების დადგენაც. ლამბერტი შენიშნავს, რომ კოლხიდის (ოდიშის) საზღვარს აფხაზეთთან მდ. კოდორი წარმოადგენს: „...მდინარე... მკვიდრთაგან იწოდება კოდორად და, ჩემი აზრით კი, ძველი კორაქსია. დასავლეთის მხრით კოლხიდის საზღვარია შავი ზღვა, ანუ პონტუს ექსინუსი... ჩრდილო-დასავლეთით იწყება კავკასიის მთების ზურგი“ (ლამბერტი, 2011: 23).

კასტელი გვაუწყებს, რომ „პონტოს ზღვასთან მდებარე კოლხეთის მხარეს დასავლეთიდან ესაზღვრება კორაჩეს, აკუს მთა... კოლხეთის ჩრდილოეთით მდებარე მთას კორაქსი ეწოდება, აღმოსავლეთით და სამხრეთიდან მას ნახევარწრედ კავკასიონი ეკვრის“ (კასტელი, 1976: 51).

ჟან შარდენის ცნობის მიხედვით, ოდიში „სიგრძით გადაჭიმულია ზღვიდან მთებამდე, სიგანით კი აფხაზეთიდან იმერეთის სამეფომდე. მას საზღვრავს კორაქსი და ფაზისი, ძველი ისტორიკოსების მიხედვით ცნობილი მდინარეები, რომლებიც დღეს კოდორისა და რიონის სახელწოდებით არიან ცნობილი. პირველი გამოყოფს მას აფხაზეთისაგან, მეორე კი იმერეთისაგან“ (შარდენი, 1975: 107).

უცხოელ ავტორთა (ლამბერტი, შარდენი...) ცნობების ანალიზის საფუძველზე XVII ს. პირველი ნახევრის ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრად მდ. კოდორის მიჩნევა სწორი არ არის და დაზუსტებას საჭიროებს. ამ თვალსაზრისს მხარს უჭერს ზურაბ ანჩაბაძე (ანჩაბაძე, 1976: 261-262; შდრ. ხორავა, 1996: 93).

რუსეთის მეფის დესპანებს – ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარევს, რომლებიც 1639-1640 წლებში იმყოფებოდნენ ოდიშში, თავიანთ ელჩობის ანგარიშებში აღწერილი აქვთ ილორის, მოქვისა და დრანდის მონასტრები. ანგარიშებში მოიხსენიება მდ. მორგულა, სოფლები – მერკულა, კვიტოული და ფშავი: «Февралья въ 7 день начавали в деревне Пшехапе. Февралья въ 8 день начавали в деревне в Китоуле. Февралья въ 9 день были мы в монастыре в Мокшенском съ епискупам съ Ондреям да съ Макшмам... Февралья въ 9 день были мы в монастыре въ Егорьевском (iloris – i. k.) Федот да поп Павел...» – ვკითხულობთ ანგარიშებში (ბელოკუროვი, 1887: 325). სხვაგან აღნიშნავენ, რომ «Февралья въ 5 де пошли из Маркулей и пришли к Чорному морю... Февралья въ 6 де в Дандренской монастырь пришли» (იქვე: 351).

რუსეთის მეფის ელჩთა საანგარიშო აღწერილობიდან ჩანს, რომ კოდორის მარჯვენა მხარეს საკმაოდ დაცილებული სოფელი ფშავი ამ დროისთვის ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაში იყო. რუსი ელჩების მიერ მოხსენიებული დრანდის მონასტერი, რაც დრანდის საეპისკოპოსოს ცენტრს წარმოადგენდა, ოდიშის სამთავროს ეკუთვნოდა, ვინაიდან დრანდაც კოდორის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს.

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ 1630 წლისათვის, იტალიელი მისიონერის, ჯოვანი და ლუკას ცნობით, ოდიშ-აფხაზეთის საზღვარი მდ. აუსზე გადიოდა: „21 მაისს მოვედით ძველ ქალაქ სკისორნუმში (Schissornum), საცა მდინარე აუსი ჰყოფს აფხაზეთს სამეგრელოსაგან“ (თამარაშვილი, 1902, 144). პროფ. ილია ტაბაღუა ამ ადგილს შემდეგი სახით კითხულობს: „ჩვენ უკვე ანტიკურ ქალაქ სკისორნუმში ვიყავით, სადაც მდ. აბსი აფხაზეთს სამეგრელოსაგან ყოფს“ (ტაბაღუა, III, 1987:157). იგი ფიქრობდა, რომ მდ. აბსი იგივე მდ. კოდორია (იქვე: 160). ამ მოსაზრებას არ იზიარებს ბეჟან ხორავა და შენიშნავს, რომ ჯოვანი და ლუკასეული აუსი მდ. ბესლეთს შეესატყვისება: „თუ აბსი მდ. კოდორია, მაშინ გაურკვეველია, სად იყო სკორჩა (სკურჩა), სადაც ჯ. ლუკა დღენახევრის მგზავრობის შემდეგ ჩავიდა და დრანდის ეპისკოპოსს შეხვდა. სკურჩა მდ. კოდორის მარცხენა ნაპირზე იყო, დრანდა – მარჯვენაზე; თუ აბსი კოდორია, სად იყო მის სანაპიროზე ანტიკური ქალაქი? ჯ. ლუკა გარკვევით წერს, რომ ანტიკურ ქალაქ სკისორნუმში მდ. აბსი აფხაზეთს სამეგრელოსაგან ყოფს. საფიქრებელია, რომ მდ. აბსი,

აბსილი, იგივე მდ. ბესლეთია... ადვილი შესამღებელია, ჯ. ლუკას მდინარის სახელწოდება ბასლა (ბესლეთი) აბსილად მოსჩვენებოდა“ (ხორავა, 1996: 94). მდ. აუსის/აბსის იდენტიფიკაციასთან დაკავშირებით აზრთა განსხვავებულობის მიუხედავად, ქალაქ სკისორნუმისა და სოხუმის იგივეობას ორივე მკვლევარი მხარს უჭერს.

ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ იტალიელი მისიონერი დრანდის წმ. ანდრიას სახელობის ეკლესიას ოდიშის შემადგენლობაში აქცევდა. ეკლესია „ახლოა აფხაზებთან, რომლებთანაც ქართველებს ძრეელ ცოტა მეგობრობა აქვსთ“ (თამარაშვილი, 1902: 149). ქართველებსა და აფხაზებს შორის გამწვავებულ ურთიერთობაზე მიაჩნებენ სკისორნუმელი (სოხუმელი?) თავადის – პუტოს ნათქვამი მისიონერ ჯოვანი და ლუკასადმი, რომ მას მეზობლად მყოფ ქართველ სასულიერო პირებთან ნაკლები კონტაქტი ჰქონდა (იქვე: 149; კვაშილავა, 2011: 68). პირველი დასახლებული პუნქტი, რასაც დომინიკანელი მისიონერი სამეგრელოში ასახელებს, არის Scourcia (იქვე). ესაა მდ. კოდორის ნაპირას მდებარე სოფელი სკურჩა.

ის ფაქტი, რომ ჯოვანი და ლუკას ცნობით ჯერ კიდევ ფუნქციონირებს დრანდის მონასტერი, როგორც დრანდელი არქი-ეპისკოპოსის (Driandelli) საკათედრო რეზიდენცია, კ. კვაშილავას აფიქრებინებს, რომ მომხდურ აფხაზთა შემოტევების გამო ოდიშართა სამხრეთ-აღმოსავლეთით დახვევის მიუხედავად, მეგრული მოსახლეობის გარკვეული რაოდენობის არსებობა დრანდაშიც ამ დროისათვის (იგულისხმება 1630 წელი) შესაძლებელია (კვაშილავა, 2011: 69). თუმცა მკვლევარი იქვე შენიშნავს, რომ იტალიელ მისიონერთა ცნობებს ეჭვით უყურებს თამაზ ბერაძე, რადგან დრანდის მონასტერი ამ შემთხვევაში ოდიშის გარეთ ჩანდა (იქვე: 69; ბერაძე, 1999: 210).

XVII ს-ის 80-იანი წლებიდან კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში ეთნიკური სიტუაცია მკვეთრად იცვლება. ზ. ანჩაბაძის შეფასებით, ამ დროიდან იწყება აფხაზ ფეოდალთა შეჭრა სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორიაზე და მისი ჩრდილოეთი რაიონების დაპყრობა მდ. ენგურამდე: «Абхазские феодалы... в начале 80-х 22. XVII в вторглись на территорию Мегрельского княжества и захватили его северные районы» (Анчабадзе, 1959: 270).

ეს თვალსაზრისი გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის განადგურების, გახიზვნის ან მონად გაყიდვის შედეგად დაცარიელებული ტერიტორიის ათვისებას იწყებენ კოდორსგალმიდან ჩამოსული აფხაზები, ხოლო უფრო სამხრეთით, ადგილი აქვს ღალიძგასა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიის აფხაზთაგან დაპყრობას, – ასე აფასებს XVII საუკუნის მიწურულის ვითარებას გ. ანჩაბაძე (ანჩაბაძე, 2006: 226).

XVII ს. 50-80-იანი წლების ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრების შესახებ ცნობებს გვაწვდის ოსმალთა ავტორი ქათიბ ჩელები. მისი თხზულების ქართული თარგმანის გამომცემლის, გიული ალასანიას მოსაზრებით, ჯიჰან ნუმას რუკები სწორედ ამ პერიოდშია შედგენილი; თუმცა საზღვრებთან დაკავშირებით ქათიბ ჩელების თხზულებასა და რუკის მონაცემებთან გარკვეული შეუთავსებლობაა. კერძოდ, ჩელები რუკაზე ოდიშ-აფხაზეთის გამყოფ საზღვარს მდ. კელასურზე ავლებს, თუმცა თხზულების მიხედვით მდ. კოდორია სასაზღვრო მდინარე (ალასანია, 1978: 56; ქათიბ ჩელების ცნობები..., 1978: 132). ფიქრობენ, რომ ქათიბ ჩელები გაცილებით განსხვავებულ და შედარებით ადრინდელ ცნობებს ფლობდა ამ საკითხთან დაკავშირებით. ამიტომაც არის, რომ მისი რუკის მიხედვით საზღვარი მდ. კელასურზე გადის (კვაშილავა, 2011: 69).

ლევან II დადიანი (1611-1657 წწ.) ერთ-ერთი უძლიერესი მმართველი იყო დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებს შორის, მაგრამ მისი მთავრობის პერიოდში გახშირებულმა აფხაზთა ლაშქრობებმა დასავლეთ კავკასიის მთიელი ტომების მონაწილეობით საფრთხე შეუქმნა ოდიშის სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებს. ამიტომ დადიანი იძულებული გახდა თავდაცვით პოლიტიკაზე გადასულიყო და ამ მიზნით აფხაზთა მარბიელი ლაშქრობისაგან სამთავროს დასაცავად აფხაზეთთან საზღვარი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით გაემარებინა. საუბარია კელასურის ზღუდეზე, ანუ როგორც მას ხშირად უწოდებენ – აფხაზეთის დიდ კედელზე (ამის შესახებ ვრცლად იხ. ქვემოთ).

XVII საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისისათვის ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრად მდინარე კოდორი ჩანს, მაგრამ 60-იანი წლებიდან აფხაზთა მთავარი სოუსტან (ბაგრატი) შერვაშიძე თავისი ლაშქრით აწარმოებს გახშირებულ თავდასხმებს ოდიშის მიწა-წყალზე.

„ხოლო ქამებთა ამათ შინა იყო კირთება ოდიშს აფხაზთაგან“, – წერს ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახუშტი, IV, 1973: 842). აღნიშნული ცნობა ოდიშის იმდროინდელი რეალური და საგანგაშო ვითარების ამსახველია. აფხაზებმა აიკლეს ოდიშის საზღვრისპირა პუნქტები და ქვეყნის შიდა ტერიტორიაზეც შეაღწიეს. აფხაზთაგან ცაიშის ტაძრის აოხრების შესახებ გვაუწყებს სახარების ერთი მინაწერი: „მერემეთ აფხაზის ლაშქარი მოვიდა... ტაძარს მოუხთა და ჩუნ დიდსა დაჭირებასა და შიშსა ქვეშე შევარდით“ (თაყაიშვილი, 1913-1914: 188). აფხაზთა გამანადგურებელ ლაშქრობაზე მოგვითხრობს იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოსი: „...ბრმა ბაგრატისაგან შეურაცხყოფილი დადიანი ისეთი უძლური იყო, რომ აბაზგებმა გაანადგურეს მისი სამფლობელო, აიკლეს ეკლესიები და მონასტრები: მოქვი, ხოფი, ქიაჩი, ზუგდიდი და მთელი ქვეყანა დიოსკურიიდან ჰიპიუსამდე და ფაზისამდე“ (ციტირება იხ. ხორავა 1996: 111).

XVII საუკუნის 80-იანი წლებიდან კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში ეთნიკური სიტუაცია მკვეთრად იცვლება. ზ. ანჩაბაძის შეფასებით, სწორედ ამ დროიდან იწყება აფხაზ ფეოდალთა შეჭრა სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორიაზე და მისი ჩრდილოეთი რაიონების დაპყრობა მდ. ენგურამდე: «Абхазские феодалы... в начале 80-х 22. XVII в вторглись на территорию Мегрельского княжества и захватили его северные районы» (Анчабадзе, 1959: 270).

ეს თვალსაზრისი გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის განადგურების, გახიზვნის, ან მონად გაყიდვის შედეგად დაცარიელებული ტერიტორიის ათვისებას იწყებენ კოდორსგაღმდინან ჩამოსული აფხაზები, ხოლო უფრო სამხრეთით ადგილი აქვს ღალიძგასა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიის აფხაზთაგან დაპყრობას, – ასე აფასებს XVII საუკუნის მიწურულის ვითარებას ზ. ანჩაბაძე (ანჩაბაძე, 2006: 226).

XVII ს. 50-80-იანი წლების ოდიშ-აფხაზეთის საზღვრების შესახებ ცნობებს გვაწვდის ოსმალთა ავტორი ქათიბ ჩელები. მისი თხზულების ქართული თარგმანის გამომცემლის, გიული ალასანიას მოსაზრებით, ჯიჰან ნუმას რუკები სწორედ ამ პერიოდშია შედგენილი; თუმცა საზღვრებთან დაკავშირებით ქათიბ ჩელების თხზულებასა და რუკის მონაცემებთან გარკვეული შეუთავსებლობაა. კერძოდ, ჩელები რუკაზე ოდიშ-აფხაზეთის გამყოფ საზღვარს მდ.

კელასურზე ავლებს, თუმცა თხზულების მიხედვით მდ. კოდორის სასაზღვრო მდინარე (ალასანია, 1978: 56; ქათიბ ჩელების ცნობები..., 1978: 132). ფიქრობენ, რომ ქათიბ ჩელები გაცილებით განსხვავებულ და შედარებით ადრინდელ ცნობებს ფლობდა ამ საკითხთან დაკავშირებით. ამიტომაც არის, რომ მისი რუკის მიხედვით საზღვარი მდ. კელასურზე გადის (კვაშილავა, 2011: 69).

ჩრდილოკავკასიური ტომების მიერ და აფხაზ ფეოდალთა – შერვაშიძეების მეთაურობით ოდიშის სამთავროს ტერიტორიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით განხორციელებული ექსპანსია საბოლოოდ იმით დასრულდა, რომ ოდიშსა და აფხაზეთს შორის საზღვარი უკვე მდ. ენგური გახდა. ბზიფსა და ენგურს შორის მოქცეული ტერიტორია აფხაზეთის მთავარ ზეგნაყ შერვაშიძის სამ ვაჟს შორის განაწილდა: უფროსმა, როსტომმა დაისაკუთრა ტერიტორია ბზიფსა და კოდორს შორის, რაც აძვიბჟად („ორწყალ-შუა“) იწოდებოდა და სამთავრო დომენს წარმოადგენდა; შუათანას – ჯიქეშისა წილად ხვდა კოდორ-ღალიძგის შუამდინარეთი, ხოლო უმცროსს, ყვაპუს – ასევე საუფლისწულო სამფლობელოდ, – ღალიძგა-კოდორის შუამდინარეთი ერგო, რასაც მოგვიანებით (სავარაუდოდ, XVIII ს-ის მეორე ნახევრიდან), ყვაპუს შვილის – მურზაყანის პატივსაცემად სამურზაყანო ეწოდა. ამ ტერიტორიას მეგრელები სააფხაზოს ეძახდნენ, ხოლო აფსუები – აბჟუს („შუასოფელი“).

1702 წლის მიწურულს ოდიშის მთავარმა გიორგი IV დადიან-ლიპარტიანმა შეძლო აფხაზთაგან მიტაცებული ტერიტორიის ერთი ნაწილის, კერძოდ, ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის კვლავ დაბრუნება (ხორავა, 1996: 121). სწორედ ამ დროიდან მიიჩნევა ღალიძგა სასაზღვრო მდინარედ ოდიშის სამთავროსა და შერვაშიძეთა სამფლობელოს შორის (არახამია, 2009: 116-117).

ამდენად, აფხაზეთად სახელდებული ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარე ვახუშტის მიხედვით შავი ზღვიდან კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედამდე მოქცეულ ტერიტორიაზე თავსდება. მას ჩრდილო-დასავლეთით მდ. კაპოეტის წყალი გამოყოფდა ჯიქეთისაგან, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდ. ფსირცხის მარჯვენა ნაპირზე აღმართული მთით იმიჯნებოდა ოდიშისაგან. ამ საზღვრებში მეცნიერი გადმოგვცემს ერთიანი ქართული მონარქიის ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაშლის პერიოდის (XV ს-ის 80-90-

იანი წლები) ამსახველ რეალურ ისტორიულ ვითარებას. მომდევნო 40-50 წლის განმავლობაში საზღვარი ოდიშ-აფხაზეთს შორის ამ მთაზე გადიოდა, რასაც მოწმობს თურქი მზვერავის მოხსენებითი ბარათი, რაც XVI ს-ის პირველი მეოთხედით თარიღდება (ბერამე, სიგვ, IV, 1971: 54; მისივე, 1998: 103; აბულაძე, 1983: 57).

ფეოდალური მონარქიის დასუსტებისა და სამეფო-სამთავროებად ქვეყნის დაშლის შემდგომ პერიოდში დასავლეთ საქართველოს მთაში იკლებს ქართული მოსახლეობის რაოდენობა და მის ადგილზე კავკასიონის ჩრდილოეთი კალთებიდან ცხოვრების პირობების გასაუმჯობესებლად ემიგრირებული და ადგილობრივ ფეოდალებთან ხიზნებად მდგარი უცხო ეთნიკური ელემენტი სახლდება. ადგილი აქვს ტერიტორიების ანექსიასაც აფხაზ ფეოდალთა მხრიდან. ასე შეიქმნა აფსუათა დასახლება თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე; ისინი სარგებლობენ XVII ს-ის II ნახევარში ოდიშის სამთავროში გაჩაღებული ფეოდალური შინაომებით, რასაც შედეგად მოჰყვა ოდიშის მთავართა ტიტულის ჩიქვანთა გვარეულობის ხელში გადასვლა (ვახუშტი, IV, 1973: 842). საბოლოოდ კაცია ჩიქვანის ხელში აღმოჩნდა მთელი ოდიში, რომელიც „იყო თავ და გამგე მათი... ამით მოიყვანა ოდიში ქუეშე თვსსა, ვიდრე პყრობამდეცა თვსად“ (იქვე: 845). სწორედ ამ პერიოდიდან მოყოლებული აფხაზები ისაკუთრებენ ტერიტორიას კოდორსა და ენგურს შორის და იბრძვიან მის შესანარჩუნებლად.

XVIII ს-ის მეორე ნახევრის აფხაზეთის საზღვარს გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტი ენგურზე ავლებს და შენიშნავს: მეგრული მხარე ოდიში „გადაჭიმულია შავი ზღვის ნაპირზე, ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც ის აფხაზეთისგან არის გამოყოფილი“ (გიულდენშტედტი I, 1962: 321). მოტანილ ამონაწერს დედანში შემდეგი განმარტება ახლავს: „შემდეგ ჩრდილოდასავლეთით ესაზღვრებიან ჯიქეთი და ალაღეთი; აღმოსავლეთით, კაბეთს ზემოთ, სონეთი ანუ სვანეთი. აფხაზეთის მოსახლეობას ქართულად ჰქვია აფხაზი, მრავლობითში – აფხაზები, ჯიქეთისას – ჯიქი, ალაღეთისას – ალაღი; ერთი უნდა იყოს ბაიერის ალანია, მეორე კი ციხია (ჯიქია)“ (იქვე).

დავუბრუნდეთ კვლავ იოჰან ჰაინრიხ ცედლერის ენციკლოპედიის ცნობებს ტოპონიმების, კერძოდ, ჰიდრონიმების, შესახებ. სტატიის ავტორი ჩამოთვლის მდინარეებს, რომლებიც კავკასიის

მთიანეთში იღებენ სათავეს და შავ ზღვას ერთვიან. ესენია: ფაზისი ანუ რიონი, ენგური (ლათ. ასტოლფუსი), კელმჰელი (ლათ. ქობუსი), ჭანისწყალი (ლათ. კიანეუსი), ტეხური (ლათ. სიგამე), ცხენისწყალი (ძველად ჰიპუსი ან აზაშია), ყვირილა, ხობისწყალი, ოქუმი, ეხალისი და მოქვისწყალი (გოგოლაძე, საითიბე, 14, 2011: 552).

ძველი კოლხეთის ჰიდრონიმთა შესახებ ცნობები ამოღებულია ძველ ბერძენ და ლათინელ ავტორთა ნაშრომებიდან. ზოგიერთი მდინარის ლოკალიზაციის შესახებ დღემდე აზრთა მკვეთრი სხვადასხვაობაა.

სტატიაში დასახელებული **Cadurs** თანამედროვე მდ. კოდორია. XIII-XV საუკუნეებში მოღვაწე ევროპელი კარტოგრაფები – გრაციოზო ბენინკაზა, ფრედუჩე დ'ანკონე და სხვანი საზღვაო რუკებზე აღნიშნავენ კონცხს – **Coto//Cotto** და მდინარეს – **Coto//Cotto//Coro** (ბერაძე, თოფურია..., I, 2013: 45-47). დიეგო ჰომემის მიერ 1559 წელს შედგენილ შავი ზღვის რუკაზეც მდინარის სახელწოდებად მითითებულია **Coto** (ბერაძე, თოფურია..., I, 2013: 48, 96).

XVII ს-ის იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი 1654 წელს შედგენილ სამეგრელოს რუკაზე აღნიშნავს მდინარეს **Coddors**-ის, **Corax**-ისა („**Coddors fe olim Corax**“) და **Corace**-ს ფორმით. ლამბერტის თქმით, „ყველაზე უკანასკნელი მდინარე არის **კოდორი**, რომელიც უნდა იყოს (ძველთა) **კორაქსი**, რადგან კოლხიდის საზღვრებია (ძველთა სიტყვით) ერთის მხრით ფაზისი და მეორეს მხრით – **კორაქსი**“ (ლამბერტი, 2011: 201).

ჟან შარდენის მიერ 1672 წლის რუკაზეც მდინარის სახელწოდებად აღნიშნულია „**Coddor f. ant Corax**“ (ბერაძე, თოფურია..., I, 2013: 57). ნიკოლას ვიტსენიც (1641-1717 წწ.) შავი ზღვის რუკაზე აღნიშნავს ამ მდინარეს, რასაც მიწერილი აქვს **Koddors aut Corax**. ნარატიულ წყაროთა მონაცემები კი ასეთია: ბერძენი გეოგრაფოსი კლავდიუს პტოლემეაოსი (ახ. წ. II ს.) კოლხეთის ქალაქების განლაგებას გეოგრაფიული კოორდინატებით გადმოგვცემს და შენიშნავს, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოედინება დიდი მდინარე **კორაკი**. კოდორი აფხაზური **კუდრე (კუდრე)**, **კორაქ** და ამ უკანასკნელიდან მომდინარე **კორაქს** ავტორთა მიერ ერთი და იმავე მდინარის პარალელურ ვარიანტებადაა მიჩნეული. ძვ. წ. V საუკუნის ავტორის – ჰეკატე მილეეთელის მიერ პირველად

დასახელებული კორაქსების ტომი, კორაქსების კედელი და კორაქსების ქვეყანა ამ მდინარის აუზში მდებარეობდა (მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. გვანცელაძე, „ქ. ო.“, 2015: 66-71).

ცედლერის ენციკლოპედიაში დასახელებული **ტერშენი (Tercken)**, ლათ. **თაზირისი (Lat. Thassiris)**, მკვლევართა აზრით, მდ. მოქვისწყალი უნდა იყოს. ასე ეწოდება მდინარეს თანამედროვე ოჩამჩირის რაიონში; ერთვის შავ ზღვას². მკვლევარი ნოდარ შონია უცხოელი და ქართველი ავტორების ცნობების გაანალიზების შედეგად დაასკვნის, რომ „ტარსურა“, „ტარშენ“, „ტარსუნდი“ და სხვ., გალის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 13 კმ-ის დაშორებით მდებარე სოფელ წარჩეს გულისხმობს (შონია, 2019: 29-35).

ფლავიუს არიანესთან (ახ. წ. II ს.) შავ ზღვაში ჩამავალი კოლხეთის მდინარეები ქალაქ ფაზისიდან სებასტოპოლისამდე (დიოსკურიამდე) შემდეგი თანმიმდევრობითაა დასახელებული: ფაზისი, ქარიენტი, ქობოსი, სინგამე, ტარსურა, ჰიპოსი და ასტელეფი. ლ. ელნიცკის, ნ. ლომოურის, ნ. კეჭაღმამისა და სხვათა მიერ დასაბუთებულია, რომ არიანესეული ფაზისი – რიონს, ქარიენტი – ხობს, ქობოსი – ენგურს, სინგამე – ოქუმ-ერისწყალს, ტარსურა – მოქვს, ჰიპოსი – კოდორს შეესატყვისება. ამ დასაბუთებაში მკვლევარი მამანტი პაჭკორია სადაოდ მიიჩნევდა მხოლოდ **ქარიენტისა** და **ქობოსის** ლოკალიზაციას. მას გაუგებრად ეჩვენება ის ფაქტი, თუ რატომ უნდა მიეღო ერთ მდინარეს, ამ შემთხვევაში – მდინარე ენგურს, მახლობელი მდინარის – ხობის, ანუ ხობოსის/ქობოსის სახელი (პაჭკორია, 1974: 23). მ. პაჭკორია იმოწმებს სიმონ ჯანაშიას მსჯელობას მდ. **ქარიენტისა** და **ქობის/ხობ**-ის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით. ქობ-ე თუ ხობ-ე, ს. ჯანაშიას აზრით, დღევანდელი ხობია. XV ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებულ საბუთში მოხსენიებული კემხელი იგივე ხობია, რასაც პეისონელის შემდეგი ცნობაც ადასტურებს: „e Kovid zkhobi que les Turch appellent par corruption Kemkhal“.

² ტარსურაზე მსჯელობისას ს. ჯანაშია შენიშნავს, რომ „სინგამს მოსდევს მდინარე ტარსურა..., რომელსაც ანონიმის დროს თითქოს მოქე თუ მოხე-ს ეძახდნენ. მანძილი მათ შორის უდრის 120 სტ.=23,5 ვერსს. ტარსური დღევანდელი ოქუმის მდინარედ უნდა ვიგულისხმოთ“. იხ. ჯანაშია, VI, 1988: 278

პეისონელისავე რუკაზე აღნიშნულია „Kobidzkhali, En Turs Kemkhel“. ჟან შარდენიც თავის რუკაზე მიუთითებს „Kelmhel[!] ant. Cobus“ (ჯანაშია, VI, 1988: 274-275). „თუ ზემოთ დადგენილ ლოკალიზაციას მივიღებთ და საფუძველი არა გვაქვს იგი არ მივიღოთ, მაშინ იძულებული ვიქნებით დავასკვნათ, რომ ქარიენტი არის „ცივი“, სხვა მდინარე ამ რაიონში არ არის. ცივს ამჟამად საკუთარი შესართავი არა აქვს, იგი ხობს უერთდება თითქმის უკანასკნელის შესართავთან, მაგრამ შესაძლოა წინათ დამოუკიდებლადაც შეჰერთოდა ზღვას. მისი დღევანდელი მიმართულებაც ამის ეჭვს ჰბადებს: მდინარე თითქმის მიდის ზღვის ბაგესთან და მოულოდნელად უხვევს ჩრდილოეთით ხობისკენ, ისე რომ კუთხეს ჰქმნის 90°. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს მოცემული სანაპიროს გეოლოგიური ისტორიაც. ქარიენტი სანაოსნო ყოფილა. ცივზედაც ნაოსნობა შესაძლებელია“, – წერს ს. ჯანაშია (ჯანაშია, VI, 1988: 275). ქარიენტისა და ხობის ასეთ ლოკალიზაციას ეწინააღმდეგება ფლავიუს არიანეს მიერ ქობოსსა და სიგამეს/სინგამეს შორის მოცემული მანძილი – 210 სტადიონი (დაახლ. 38 კმ.). სწორედ ამ მანძილით არის დაშორებული არიანესეული სანაოსნო მდინარე სიგამე/სინგამე (ანონიმისეული ზიგანისი) მდ. ხობს. მიუხედავად იმისა, რომ მანძილი არ ემთხვევა, ს. ჯანაშია სიგამეში მაინც ინგურს გულისხმობს, რადგან შეუძლებელია ასეთი დიდი მდინარე არიანეს გამორჩენოდა (ჯანაშია, VI, 1988: 276-277). ამასთანავე, იმას, რომ არიანეს მიერ მოცემული მანძილები არ ეთანხმება ქარიენტისა და ხობის ასეთ ლოკალიზაციას, „ეს პუნქტები ბევრად უფრო ახლოს არიან როგორც ერთმანეთთან, ისე რიონის შესართავთანაც“, ს. ჯანაშია იმ გარემოებით ხსნის, რომ „ჩვენი პერიპლის ავტორი ხშირად ღალატობს თავის ზედმიწევნილობას მანძილების ანგარიშში“ (ჯანაშია, VI, 1988: 276).

მ. პაჭკორიას საეჭვოდ არ ეჩვენება სინგამესა და ოქუმ-ერისწყლის იგივეობა და სწორედ ამ უდავო ორიენტირიდან – ოქუმ-ერისწყლიდან ცდილობს გადაზომოს ფლავიუს არიანეს მიერ მითითებული მანძილი – 210 სტადიონი (დაახლ. 38 კმ.) ქობოსის ლოკალიზაციისათვის. მანძილების ასეთი გადაზომვა, მ. პაჭკორიას აზრით, თუკი საფუძვლიანია, მაშინ გამოდის, რომ

არიანეს დღევანდელი ხობის შესართავიდან (ენგურის გამოტოვებით) ოქუმ-ერისწყლის შესართავამდე უმოგზაურია (პაჭკორია, 1974: 23-24). მკვლევარი არც იმის შესაძლებლობას გამოიციხავს, რომ მდ. ცივს ძველად ქარიენტი რქმეოდა, რაც ბერძნულად სასიამოვნოს, მშვენიერს ნიშნავს (პაჭკორია, 1974: 25). მდინარეების არიანესეული ლოკალიზაციის შესახებ მ. პაჭკორიას საბოლოო დასკვნა ასეთია: ძველი კოლხეთის მდინარეთა განლაგებისა და მათ სახელწოდებათა დღევანდელ მდინარეებთან შეფარდების, ასევე არიანესეული მანძილების უდავო ორიენტირებიდან (სოხუმი, მოქვი, გუდავა) გადაზომვისა და ფაზისის მიდამოებში ხმელეთის მაშინდელი მდგომარეობის გათვალისწინებით ფაზისი – რიონს, ქარიენტი – ცივს, ქობოსი – ხობს, სინგამე – ოქუმ-ერისწყალის შესართავს, ტარსურა – მოქვს, ჰიპოსი – კოდორს შეეფარდება, ხოლო ამ თანმიმდევრობაში ორი დიდი მდინარე – ენგური და ღალიძგა გამოტოვებულია. წინააღმდეგ შემთხვევაში სავარაუდებელია, რომ უცხოელ მწერლებს მდინარეთა სახელები აერიათ: მათ მიერ აღნიშნული ხობი (ქობოსი) ფაქტობრივად იგივე ენგურია. სხვანაირად გაჭირდება იმის დაჯერება, რომ ხობი ენგურის სახელწოდება იყო. „განა იმიტომ უნდა დაეკარგა ენგურს თავისი ძველი სახელი – ქობოსი (თუ ასეთი მართლაც ჰქონდა), რომ იგი მის მეზობელ მდინარეს – ქარიენტს მიეღო“ (პაჭკორია, 1974: 26).

ცედლერის საენციკლოპედიო სტატიის მიხედვით მდ. ენგურის (Langur) შესატყვისად „ასტოლფუსია“ (Astolphus) დასახელებული (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 552). თ. გოგოლაძე და გ. საითიძე პუბლიკაციის კომენტარებში შენიშნავენ, რომ აქ სახელწოდებების აღრევას აქვს ადგილი: **ასტელეფი** (და არა ასტოლფუსი) არა ენგურის, არამედ **პატარა კოდორის** სახელწოდება იყო, მდ. ენგურს კი **ქობოსი/ქობუსი** ერქვა (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 56).

შარდენიც ენგურის (Langur) სახელად **Astolphe**-ს მიიჩნევს, რასაკვირველია, შეცდომით. „შუაღამე იყო, – წერს შარდენი, – როცა ასტოლფის მდინარის შესართავთან მივედი. მეგრელები ამ მდინარეს ენგურს ეძახიან. ეს სამეგრელოს ერთი დიდი მდინარეთაგანია... გათენებას ჯერ კიდევ ორი საათი აკლდა, როცა

14-ს ანარგიიდან გავემგზავრებით. გავიარეთ ორი ეჯი ასტოლფის აყოლებით, მერე გადმოვაბარგეთ ჩვენი ხაბაკი და დავაწყვეთ ექვს პატარა ურემზე“ (შარდენი, 2014: 7, 8). იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (XVIII ს.) ოდიშის მდინარეებს შორის ასახელებს „დიდ მდინარე ენგურს“ და რუხს – ციხეს ენგურის მარცხენა ნაპირზე (გიულდენშტედტი, 1961: 321, 325). მდინარეს არაერთგზის მოიხსენიებს **ნგოურ**-ის ფორმით ჟაკ ფრანსუა გამბაც (გამბა, 1987: 83, 94, 104, 105, 111, 112, 317, 321, 329).

ზემოთ ითქვა, რომ ბერძნული წყაროების ქობოსი იგივე მდ. ხობისწყალია (ხობოსი). არქანჯელო ლამბერტის ცნობით ენგური იგივე ძველი ასტელეფოსია. „აგრე ვვიქრობ ორი მოსაზრებით: ერთი – რომ არრიანე უჩვენებს ასტელეფოსს სწორედ ჭანისწყალის სიახლოვეს და მეორე – რომ შესავალში ამ მდინარეს აქვს მოყვანილობა ჩანგის ბუდისა (di una covert di cetra), რაც ბერძნულად გამოითქმის ასტელეფოსად“ (ლამბერტი, 2011: 200).

თ. გოგოლაძეს და გ. საითიძეს ასევე აღრევად მიაჩნიათ Cianiscar-ისა და Cyaneus-ის მიჩნევა, როგორც ეს ცედლერის ენციკლოპედიაშია აღნიშნული. **კიანეუსი/ქიანე**, მათი აზრით ეწოდებოდა არა ჭანისწყალს, არამედ მოქვისწყალს, რადგან **Cyaneus** კლავდიოს პტოლემეს რუკაზე სწორედ ტარსურას (მოქვისწყლის) ადგილზეა მოთავსებული (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 566, 58-ე კომენტარი). როგორც ჩანს, ცედლერის ენციკლოპედიაში შესული სტატიის ავტორი წყაროდ იყენებდა ლამბერტის შემდეგ ცნობას: „ხოფის შემდეგ რომ მდინარეა, მკვიდრნი უწოდებენ ჭანის-წყალად და რუკებზე კი იწერება **Ciane**. ეს მდინარე შეერთვის ხოფს და ამასთან ერთად შეერთვის ზღვას“ (ლამბერტი, 2011: 200; მსჯელობისათვის იხ. ბერაძე, „მაცნე“, 3, 1971: 148).

ცედლერის მიერ დასახელებულ სამეგრელოს მდინარეებს შორის ერთ-ერთია **ტეხური** (Techur), რომლის ლათინურ შესატყვისად **სიგამეა** (Sigame) მითითებული (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 552). თ. გოგოლაძე და გ. საითიძე ამ შემთხვევაშიც შენიშნავენ, რომ სახელწოდებები არეულია: სიგამე/სინგამე, მკვლევართა აზრით, ერისწყალს ეწოდებოდა (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 567, 59-ე კომენტარი).

ენციკლოპედიაში მდ. **ოქუმის** შემდეგ დასახელებულია **ეხალისი** და **მოქვისწყალი** (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 552). ვახუშტი ბატონიშვილი მდინარეს ოქუმის სახელწოდებით არ იცნობს, მაგრამ სხვა წერილობითი წყაროთი დასტურდება, რომ ვახუშტი ბატონიშვილამდე ბევრად ადრე აღნიშნული მდინარე ოქუმის სახელს ატარებდა. ვგულისხმობთ ლამბერტის შემდეგ ცნობას: „ოქუმის იქით ეგრისია (Echalis) და ეგრისის იქით – მოქვისწყალი“ (ლამბერტი, 2011: 201).

ქართველ მკვლევართა ნაწილს მიაჩნია, რომ ეგრისწყალი იგივე ღალიძგაა. „ხოლო ეგრისის მდინარე ეწოდების ღალიძგას“, – წერს ნიკო დადიანი (დადიანი, 1962: 153). ეგრისწყლისა და ღალიძგის იგივეობის თვალსაზრისს მხარს უჭერდა პ. ინგოროყვა, რომელიც აღნიშნავდა, რომ თვით მდინარის სახელწოდება „ღალიძგა“ მეგრულად სიტყვასიტყვით ნიშნავს მოსაზღვრე მდინარეს, ანუ ღელეს კიდესი. მკვლევარმა ლამბერტის მიერ მოხსენიებული **Echalis** გაიაზრა როგორც „ეგრისი“ და გამოთქვა ვარაუდი, რომ ღალიძგას ძველის სახელწოდება ეგრისწყალი შერჩენილი ჰქონდა XVII-XVIII საუკუნეებამდე (ინგოროყვა, 1954: 128, სქოლიო).

საქმე ისაა, რომ ლამბერტის რუკაზე, ოდიშის დასავლეთ ნაწილში, მდინარის სახელწოდებად მკაფიოდ იკითხება Echalis, ხოლო ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირას – Echalisgas (ღალიძგა) (კეკელია, 2014: 194).

ჯუანშერის, ლეონტი მროველისა და ვახუშტის მიერ რამდენიმეგზის (სხვადასხვა სიტუაციაში) მოხსენიებული „ეგრისწყალი“ და „ეგრის მდინარე“ ღალიძგის უწინდელი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო. ამ კუთხით მეტად საგულისხმოა ის ფაქტიც, რომ ლამბერტის რუკაზე, ოქუმსა და მოქვისწყალს შუა გამოსახული მდინარე იწოდება **Echalis**-ად. ამავე მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, ეკლესიის პირობითი ნიშნით მონიშნულია **Echalisgas**, რაც, საფიქრებელია, რომ სწორედ დასახლებული პუნქტის სახელწოდების – **ღალიძგის** (აწინდელი ბესლახუბა) შესატყვისი უნდა იყოს (ცხადაია 2004: 44-45; კეკელია, 2014: 184-194). მოქვისწყალს ვახუშტი ბატონიშვილიც ასახელებს და შენიშნავს, რომ „...ამ მდინარის დასავლით დის მოქვის მდინარე ჩდილოდამ სამხრით. გამოსდის კავკასს და მიერთვის ილორს

ზღუას“ (ვახუშტი, IV, 1974: 780). მდინარე მოედინება ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე. ამასთანავე, მოქვი ეწოდება სოფელსა და თემის ცენტრს მოქვის ნაპირზე. მოქვისწყალი აღნიშნულია კასტელის 1654 წლისა და შარდენის 1672 წლების რუკებზე.

საინტერესოა ცედლერის ენციკლოპედიაში მოცემული შემდეგი ცნობაც: „კავკასიონის ქვემოთ დაახლოებით 60 მილის გალავანია მაღალი კოშკებით, რომლებზედაც მუდმივად ჯარისკაცები დარაჯობენ და ყოველთვიურად იცვლებიან, რათა აფხაზები შეაჩერონ და თავიანთ ქვეყანაში შემოჭრის საშუალება არ მისცენ“ (გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011: 553). აქ იგულისხმება კელასურის კედელი, რაც აგრეთვე „აფხაზეთის დიდი კედლის“ სახელითაა ცნობილი. კედელი სოხუმის სამხრეთით, 5 კმ-ის დაშორებით იწყება და მიუყვება კელასურის მარცხენა ნაპირს, მდინარის შავ ზღვასთან შესართავიდან ჩრდილოეთით – ღალიძგამდე. ვახუშტი თავდაცვით ნაგებობათა სისტემის აგებას, „ზღუდის შევლებას“ ოდიშის მთავარ ლევან II დადიანის სახელს უკავშირებს და შენიშნავს, რომ ეს განპირობებული იყო „აფხაზთა გამოუსლველობისათვის“. მეცნიერი საკმაო სიცხადით მიუთითებს ზღუდის ადგილმდებარეობას, რომ იგი ანაკოფიის აღმოსავლეთით, ზღვასთან იწყება და მთამდე გრძელდება. ამასთანავე, მან იცის, რომ ეს ზღუდე წარმოადგენდა საზღვარს ოდიშსა და აფხაზეთს შორის, და რომ იგი „გარნა აწ უქმად არს“. თუმცა დაზუსტებით არაფერს ამბობს ზღუდის სახელწოდებაზე (ვახუშტი, IV, 1974: 782).

ამ სიმაგრის შესახებ ცნობები დაცულია ლამბერტის ნაშრომში: „...ზღვის მხრით... მტერი ადვილად შეძლებდა შემოსვლას. ამ ადგილების დასაცველად აუშენებიათ რამდენიმე ხის ციხე, სადაც თოფით შეიარაღებული მცველები დგანან. ასეთივე საშუალება აქვთ ნახმარი მთების მხრიდანაც: რადგან ერთ ადგილას, რომელსაც ოლუშე (olusce) ჰქვია, მთები გაშლილია და მტერს ადვილად შეეძლო აქედან შემოსვლა და ქვეყნის აოხრება, – დიდის ხარჯით ამოუყვანიათ კედელი სიგრძით სამოციათასი ნაბიჯი და კედელში აქა-იქ აუშენებიათ კოშკები, რომლებშიც დგანან თოფებით შეიარაღებული მცველები“ (ლამბერტი, 2011: 188). ჟან შარდენის

თქმით, სამოცი მილის სიგრძის კედელი ოდიშს იცავდა ჩრდილოეთიდან, – აფხაზეთისაგან (შარდენი, 1975: 24).

„აფხაზეთის დიდი კედლის“ გარშემო არსებული ვრცელი ლიტერატურის (ლამბერტი, შარდენი, ვახუშტი, დიუბუა დე მონპერე, დ. ბაქრაძე, ლ. სოლოვიოვი, ლ. შერვაშიძე, მ. ივაშჩენკო, ჯ. კუდრიავცევი, დ. გულია, ბ. ბლაჟბა, ი. აძინბა...) ნაწილი მიმოიხილა თ. ბერაძემ და გამოთქვა სავსებით დამაჯერებელი მოსაზრება, რომ ამ სახელწოდების ქვეშ „მკვლევარები ხელოვნურად აერთიანებენ სხვადასხვა დროისა და დანიშნულების ნაგებობებს“ (ბერაძე, IV, 1971: 72). თ. ბერაძე მიიჩნევდა, რომ ვახუშტის ცნობა ლევან II დადიანის მიერ ზღუდის აგების შესახებ სარწმუნოა და კელასურიდან ღალიძგამდე არსებული გზა-გადასასვლელების ქვის კედელ-გალავნებით გამაგრებას ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებზე აფხაზი ფეოდალების თავდასხმებით შექმნილი საშიშროების თავიდან აცილება განაპირობებდა. ლევანმა საზღვარი საგანგებოდ გაამაგრა და ჩრდილოელთაგან დასაცავ ბარიერად კედელი გაავლო, ვინაიდან „იგი კარგად გრძნობდა, რომ თუ კელასურის პირას საზღვარი მოიშლებოდა, მტრის შეჩერება ენგურამდე შეუძლებელი იქნებოდა“ (ბერაძე, IV, 1971: 72).

უთუოდ აფხაზთა თავდასხმების მოგერიებით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ ოდიშის მესვეურნი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთი საზღვრის გამაგრებას. ამაზე ყურადღებას ამახვილებს ლამბერტი, რომელიც წერს: იმ მიზნით, რომ ოლუმედ წოდებულ ადგილას აგებულ კოშკებს შეიარაღებული მცველები არ მოკლებოდნენ, ოდიშის ეპისკოპოსებს, თავადებსა და დიდებულებს ევალებოდათ, მორიგეობით გამოეყვანათ „თავისი კაცები“ ამ ადგილების თითო თვით დასაცავად (ლამბერტი, 2011: 188).

სპეციალისტთა წინაშე დასმულ მთავარ კითხვას, თუ ვინ, როდის და რა მიზნით ააგო ეს კედელი, სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა ზ. ალექსიძემ. მან ყურადღება მიაქცია ჩვენამდე მოღწეული პირველი ქართული საისტორიო თხზულების – „მოქცევაი ქართლისაის“ ახალ, სინურ რედაქციაში კლისურის ზღუდის შესახებ დაცულ ცნობას, საიდანაც ირკვევა, რომ კედელი სპარსელების მიერ ყოფილა აგებული (ალექსიძე, იფმ, 2, 2011: 38). ამ

ცნობაზე დაყრდნობით, კითხვას – ვისი აგებულია ჩვენამდე მოღწეული კედელი: სპარსელთა მიერ VI ს-ში, თუ ლევან დადიანისა – XVII ს-ში, ზ. ალექსიძემ შემდეგი პასუხი გასცა: კელასურის კედელი აგებულია სპარსელთა მიერ ხაზართა უკუგდების მიზნით, დიდი ალბათობით – 553-568 წლებში, უფრო კი 553-562 წლებს შორის პერიოდში, ანუ მანამდე, ვიდრე ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის 50-წლიანი ზავი დაიდებოდა. მკვლევარს შესაძლებლობის გათვალისწინებით საექვოდ მიაჩნია ლევან დადიანის მიერ ამხელა კედლის აგება, ვინაიდან შესაძლებელია ოდიშის მთავარს მხოლოდ რაღაც დაემატებინა, გამოეყენებინა, შეეცხო და გაემაგრებინა უკვე არსებული ნაგებობა (ალექსიძე, იგმ, 2, 2011: 40-41).

მკვლევარ ი. ვორონოვის მსჯელობით, კელასურის საფორტიფიკაციო ხაზის სიგრძე 58 კმ-ს აღწევს, ხოლო კედლისა – 25 კმ-ს (Воронов, 4, 1926; კეკელია, 2014: 212-215).

წინამდებარე გამოკვლევაში ჩვენ შევეცადეთ წარმოგვეჩინა ცნობილი გამომცემლისა და წიგნებით მოვაჭრის – იოჰან ჰაინრიხ ცედლერის ენციკლოპედიის მასალების მნიშვნელობა, რაც ახალი შტრიხებითა და ნიუანსებით ავსებს ჩვენ ცოდნას XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმის საკითხებზე.

დამოწმებული ლიტერატურა:

ალექსიძე, იგმ, 2, 2011 – ალექსიძე ზ., როდის, ვინ და რისთვის ააგო კელასურის ზღუდე. ქრისტიანული კავკასია. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 2. თბ., 2011.

ანთელავა, 1990 – ანთელავა ი., ლევან II დადიანი, თბ., 1990.

აფხაზავა, ქსე, VII, 1984 – აფხაზავა ი., მოქვი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VII, თბ., 1984.

ბერაძე, სიგკ, III, 1967 – თ. ბერაძე, ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967.

ბერაძე, IV, 1971 – სიგკ, ბერაძე თ., ვახუშტი ბაგრატიონი და ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. IV. თბ., 1971.

ბერაძე, „მაცნე“, 3, 1971 – ბერაძე თ., ოდიშის სამთავროს რუკა არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 3, თბ., 1971.

ბერაძე, 1998 – თ. ბერაძე, ვახუშტი ბაგრატიონი აფხაზეთისა და ჯიქეთის შესახებ. კრ. „აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები“, თბ., 1998.

ბერაძე, თოფურია..., I, 2013 – ბერაძე თ., თოფურია კ., სანაძე მ., ხორავა ბ., საქართველოს ისტორიული ატლასი. I. აფხაზეთი. თბ., 2013.

ბურჯანაძე, „მოამბე“, I, 1959 – შ. ბურჯანაძე, ლიხთ-იმერეთის 1737 წლის რუკა როგორც ფეოდალური საქართველოს ისტორიის პირველწყარო. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, I, თბ., 1959.

გამბა, 1987 – გამბა ჟაკ ფრანსუა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ., 1987.

გვანცელაძე, VII, 2015 – გვანცელაძე გ., კვლავ ჰიდრონიმ კოდორის ეტიმოლოგიისათვის. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, VII. თბ., 2015.

გიულდენშტედტი, I, 1961 – გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. თბ., 1961.

გოგოლაძე, საითიძე, 14, 2011 – გოგოლაძე თ., საითიძე გ., იოჰან ჰაინრიხ ცედლერის ენციკლოპედიის ცნობები საქართველოს შესახებ (XVIII საუკუნის პირველი ნახევარი). ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, 14, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი. თბ., 2011.

დადიანი, 1962 – დადიანი ნ., ქართველთ ცხოვრება, ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, სამიუბლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ. თბ., 1962.

დუმბაძე, 1957 – დუმბაძე მ., დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში (რუსეთთან შეერთება და სოციალურ-ეკონომიური განვითარება). თბ., 1957.

ვახუშტი, IV, 1973 – ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. „ქართლის ცხოვრება“. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ., 1973.

ზაქარაია, სსმმ, XXVI, B, 1970 – ზაქარაია პ., საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის ციხე-სიმაგრეები. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XXVI – B. თბ., 1970.

ინგოროყვა, 1954 – ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. თბ., 1954.

კეკელია..., II, 2011 – კეკელია ი., კურდღელია ე., ხარებავა ი., მასალები ოდიშის სამთავროს ისტორიისათვის. კრ. „მხარეთმცოდნე“ (ონომასტიკური და საისტორიო მასალები). II. ქუთ., 2011.

კეკელია, იემ, XIV, 2012 – კეკელია ი., აბაშის ხეობის საისტორიო გეოგრაფია ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომისა და რუკების მიხედვით. ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი. ტ. XIV, თბ., 2012.

კეკელია, 2012 – კეკელია ი., ენგურის ხეობის საისტორიო გეოგრაფია ვახუშტი ბაგრატიონის ნააზრევში. ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი. ტ. XIV, თბ., 2012.

კეკელია, 2013 – კეკელია ი., აბაშის ხეობის საისტორიო გეოგრაფია ვახუშტი ბაგრატიონის ნააზრევში. ქუთ., 2013.

კეკელია, 2013 – კეკელია ი., სამეგრელოსა (ოდიშის) და აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფია ვახუშტი ბაგრატიონის ნააზრევში და თანამედროვე ისტორიოგრაფია. ისტორიის დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. 2013.

კეკელია, №14, 2016 – კეკელია ი., სამეგრელოს საისტორიო გეოგრაფიის საკითხები იოჰან ჰაინრიხ ცედლერის ენციკლოპედიამი. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი. ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი. შრომათა კრებული, №14, თბ., 2016.

კეკელია, 2022 – კეკელია ი., აფხაზეთის ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია, თბ., 2022.

კვაშილავა, 2011 – კვაშილავა კ., ისტორიული სამურზაყანოს წარსულიდან, თბ., 2011.

ლამბერტი, 2011 – ლამბერტი ა., სამეგრელოს აღწერა. თბ., 2011.

ლომთათიძე, ემ, 1997 – ქ. ლომთათიძე, ეთნონიმების აფშილ/აფსილისა და აფსარის შესახებ. კრ. „ეტიმოლოგიური ძიებანი“, თბ., 1997.

ლომთაძე, შეროზია, „მახარია“, №12, 2003 – ა. ლომთაძე, რ. შეროზია, ეთნონიმ აფხაზის ეტიმოლოგიასა და ისტორიასთან დაკავშირებული საკითხები. გაზ. „მახარია“, №12 (39). თბ., 2003.

პაჭკორია, 1974 – პაჭკორია მ., კოლხეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან. წგნ.: ფურცლები კოლხეთის წარსულიდან. თბ., 1974.

ფუტკარაძე, I, 2005 – ტ. ფუტკარაძე, ქართველები. ნაწილი I, ქრისტიანობამდელი ეპოქა. ქუთ., 2005.

შარდენი, 1975 – ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა. თბ., 1975.

შონია, 2019 – შონია ნ., ძიებანი სამურზაყანოს ტოპონიმიიდან, თბ., 2019.

ცხადაია, 2004 – ცხადაია პ., სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია. თბ., 2004.

ცხადაია, III, 2007 – ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი. III (ხობის რ., ქ. ფოთი). თბ., 2007.

ცხადაია, VII, 2013 – ცხადაია პ., სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი. VII, სენაკის რაიონი. თბ., 2013.

ხორავა, 1996 – ბ. ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს., თბილისი, 1996.

ჯანაშია, VI, 1988 – ჯანაშია ს., შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია. შრომები, VI, თბ., 1988.

Адзинба, 1958 – Адзинба И., Архитектурные памятники Афхазии. Абидз., 1958.

Анчабадзе, 1959 – Анчабадзе З., Из истории средневековой Абхазии. Сухум, 1959.

Воронов, 4, 1926 – Воронов И., Келасурская стена, Известия научного общества. Вып. 4, 1926.